

Om Jan Fridegård

Text: Lars Furuland

Jan Fridegård framstår som en av de stora förvaltarna av den folkliga berättarkonsten. Det finns ett socialt patos för de små människorna, för särplingarna och självtänkarna, i det mesta han skrivit. Men det hindrar inte att han som få också har skildrat stoltheten, resningen, mitt i fattigdomen. Men på 20-talet lät det annorlunda: "Det är koforarns pojke, han är lat och vill inte arbeta, skriver skit i tidningen om rejält folk." Så hette det då i Katrinedalstrakten i Övergran om Jan Fridegård - eller Fride Johannesson som han på den tiden skrev sitt namn. För Fridegård var vägen till författarskapet längre och motbackarna brantare än för de flesta jämnåriga författarbegåvningar. Han föddes i ett statarhem på Hjulsta i Enköpings-Näs den 14 juni 1897. Redan 1898 flyttade familjen till en ståtjänst hos en bonde i Gåde i Boglösa och flyttlasset rullade vidare till Katrinedal 1903. Fadern-stataren var städslad som förste man i lagårn. Lëshunger - "en farlig ovana" I de barnrika statarhemmen betraktades lëshunger "som en farlig ovana" som borde hållas efter var den framträdde. Barnen skulle ut i arbetslivet så fort som möjligt för att delta i försörjningen. I sjuårsåldern började Jan hjälpa till med att valla kreaturen. Så fort han i trettonårsåldern "stätt på gången" och konfirmerats så räknades han som halv karl och blev faderns medhjälpare i lagårn. Artonårig hade han tröttnat och ville ut. Drömmen om något bättre fann inget annat fäste än en värvningsannons. Han tog stamanställning hos livdragonerna i Stockholm och fick en treårig pinotid som han skildrat i en roman med den bitande titeln Äran och hjältarna (1938). På 20-talet misslyckade han i en rad olika yrken i Stockholm och Enköping - när han inte gick arbetslös hemma hos föräldrarna. Då kunde han få höra att han, som bara strövade i naturen och läste böcker, var "sämsta karln i socknen". Fridegårds universitet Att skaffa något att läsa var inte lätt. Först vid mitten av 20-talet fick han kontakt med godtemplarbiblioteket i Enköping - det som senare blev en grundstomme i stadsbiblioteket. Tack vare föreståndaren C. M. Axelsson, "slavhandlarn" kallad eftersom han även förestod arbetsförmedlingen, var det välförsett med lite svårare litteratur som lyrik och filosofi-teosofi. "Ett av mina universitet" kallade Fridegård IOGT-biblioteket i Enköping. Han skriver: "Jag minns väl den suveräna känsla som grep mig när jag hade att välja mellan tusentals volymer - jag som tidigare endast kände till trasiga låneluntor med 1800-talsromantik som cirkulerade mellan statkåkarna någon gång. Det var en himmel dittills slutet för mig." De stora ryssarna Den kanske starkaste litterära impulsen tycks ha kommit redan under ungdomsåren och i en stund av svår förnedring. En episod i Äran och hjältarna, som Fridegård erkände vara självupplevd, handlar om hur huvudpersonen nr 60 Stolt sitter i arresten och läser ett par böcker som han funnit i en gömma. Det är Doktor Glas av Hjalmar Söderberg och På stäppen av Tjechov som gör ett alldeles oförglömligt intryck. Lite senare läste Fridegård en annan rysk författare, Gorkij, som också blev en stor upplevelse och gav en impuls till att han började skriva. Han kände igen Gorkijs "barfotalassar likaväl som Tjechovs forkarlar". Kunde de stora ryssarna skriva om sådana ämnen borde han väl ha rätt att försöka skildra de fattiga medmänniskor han mött. Det var flera egenskaper hos ryssarna som grep Fridegård starkt. Han tyckte sig möta en mirakulös förmåga att gestalta även det till synes enformiga och fula, obetydliga och långråkiga i livet. De återkom ständigt till utsagda eller antydda frågor om meningen med den hårda och grymma tillvaron. "Den enda varaktiga påverkan jag kan erkänna kommer från Gorkij och Tjechov", skrev Fridegård i en uppsats "Om påverkan" i BLM 1945. Debuten Den unge Fridegård läste och skrev gärna lyrik. Till slut lyckades han få ut debutsamlingen Den svarta lutan (1931), ett rätt osjälvständigt dikthäfte. Men den som är fångslad av hans författarskap

bör ändå läsa dessa verser. Där möter en rad motiv som han senare skulle återvända till. Den verkliga debuten som gestaltskapare, naturskildrare och prosakonstnär gjorde Fridegård först med sin andra bok, romanen *En natt i juli* (1933). Under ett par år som antikvariatsbokhandlare i Stockholm hade han hunnit läsa och tänka åtskilligt och hittat sin klara och lätta stil. Men han ådrog sig svår lungshot i det osunda källarkrypin som också var hans bostad. Som genom ett under fick han *En natt i juli* antagen av Bonniers. Det blev vändpunkten för honom. Genom denna välkomponerade kortroman om ett mord under en statarstrejk framträdde han efter alla tidigare skrivarbekymmer som en färdig författare. Bakgrund och yttre drag var hämtade från den så kallade uppländska skördestrejken 1925. Lars Hård Ett par år senare kunde han utsända sitt kanske främsta verk, Lars Hård-trilogin (1935-36), om en ynglings revolt mot sina livsvillkor och hans svåra frigörelseprocess. Böckerna förskönade sannerligen inte huvudpersonen och uppfattades av åtskilliga kritiker som otillständigt råa. I Svenska Dagbladet hette det att den adekvata titeln borde ha varit "Porträtt av en lymmel". Dagens Nyheters ledande kritiker omnämnde bara boken apropå "fula ord" och skrev att sådana "ännu mera förekommer i Jan Fridegårds i sig själv mindre begåvade bok *Jag Lars Hård*". Men en rad kritiker och författare, de flesta generationskamrater till Fridegård, tog honom i försvar. Från den finlandssvenska författarvärlden formulerade Hagar Olsson med estetisk och social medvetenhet några kloka ord om Fridegårds egenart: "Med häpnad iakttar man, vilka möjligheter det enklaste och banalaste motiv erbjuder en verklig konstnär. Jan Fridegård är en av de mest egenartade och uppfriskande talanger som på senare år framträtt." Historiska romaner Sina främsta historiska romaner skrev Jan Fridegård redan under andra världskrigets decennium genom en romantrilogi om trälen och upprorsmannen Holme: *Trägudars land*, *Gryningsfolket* och *Offerrök* (1940-49). Beredskapsårens nationella stämningar märks i den heroiska skildringen av Holme men än tydligare är det sociala perspektivet. Erfarenheterna från herrgården har flyttats över på det forntida samhället. Hos Fridegård är trälen anfader till stataren. Fridegård fortsatte mot slutet av 1950- och under 1960-talet med mycket lästa och förvisso också läsvärda historiska romaner, först i raden *Svensk soldat* (1959). Han som en gång kallats socknens lataste karl hade blivit oerhört flitig. Han ålade sig i stort sett att skriva en ny bok om året. Inklusivt två postuma böcker kom hans produktion att sammanlagt omfatta drygt fyrtioalet opus i bokform. Man kunde under sena år i författarskapet ibland önska att Fridegård hade unnat sig längre tid med en och annan bok. Men vad han utgav har alltid obestridliga drag av hans goda penna, särskilt naturskildringarna och partier som knyter an till den folkdiktning han så väl kände. Få svenska författare har så övertygande och funktionellt riktigt infogat ordspråk, visor och skrönor i sina böcker. Men så vittnade också Jan Fridegård gärna om att fadern varit en enastående berättare.

Far och son

Far och son hade ett kamratligt förhållande alltsedan Jans barndom och detta trots sonens alla sociala misslyckanden och författargriller. Fadern är tecknad som en imponerande gestalt i en rad böcker, främst den berömda Lars Hård-trilogin och den självbiografiska svit som börjar med *Lyktgubbarna* (1955) och fortsätter med *Flyttfåglarna* och *Arvtagarna*. För att inte nämna *Torntuppen*, den sagoartade och av spiritismen inspirerade berättelsen om gamle soldaten Froms frånfälle och andeliv efter döden innan han kan nå de himmelska rymderna. Boken skrevs under stark inspiration 1941, samma år som fadern gick bort. En slags omvändning av *Torntuppen* är det fråga om i *Porten kallas trång* (1952) med titel efter en religiös sång. Här är det inte den döde soldaten som berättaren följer utan hans efterlämnade hustru som har gubben ständigt närvarande i sitt sinne. Vi får följa hur gumman har det vid begravningen och hur sterbhusauktionen hålls. Det inträffar oegentligheter vid auktionen, och handlingen går

sedan obevekligt vidare med exempel ur det lantliga vardagslivet på vad skuld och straff kräver av människor och vad försoning och samvetsfrid innebär.

Mästerlig novellist

Jan Fridegård har även utgivit böcker med noveller och kortprosa, främst Statister (1939), Kvarnbudet (1944) och Kvinnoträdet (1950). I alla hans böcker är episoder, anekdoter och koncentrerade naturskildringar väsentliga för helhetsverkan. Någon tungt framskridande bred epik har Fridegård aldrig skrivit, och i sina bästa stunder är hans kortprosa mästerlig. Just i det lilla formatet som kräver koncentration kommer hans bästa egenskaper ofta till sin rätt: hans lakoniska pregnans, hans friskhet, omedelbarhet och humor. Höjdpunkter är sådana berättelser som "Johan och Eva" och "Kvarnbudet". I den sistnämnda novellen har Fridegård förmått fånga grunddragen i statsystemet med arbetare som var helt beroende av husbonden. Han gör också fattbart för läsaren hur tragiska konsekvenserna kunde bli för en gammal utsliten arbetare som inte längre fick ut sin naturalön. På några få sidor uttrycker han vad andra författare med sociala budskap kan använda en hel roman för att få sagt.

Klassiker med uppländska rötter

I december 1967, ett knappt år innan han gick bort den 8 september 1968, fick Jan Fridegård Boklotteriets stora pris. I juryns motivering heter det, väl övertänkt och formulerat: "För hans sakliga genomlysning av ett inre öde, så som det formats under samhällets tryck, och för en andlig spännvidd i linneansk och swedenborgsk tradition." Utmärkelsen tillföll en värdig pristagare. Jan Fridegårds författarskap har verkliga kvaliteter. Genom sina självbiografiska romaner och uppländska novellistik har han redan blivit en klassiker. Upplandsskildrare framför andra Jan Fridegård hade en beundransvärd förmåga att fånga Mälarskildringen och den uppländska slätten. Ännu i hans sena minnesvolym befinner sig teckningarna av Mälarnaturen inte sällan på höjden av hans skildringskonst. Tekniken är nästan alltid episodisk. Inte helheten utan ögonblicksbilden, den intensivt uppfattande detaljen, verkar så starkt: kreaturen som betar vid de ännu öppna och friska mälärstränderna, åkervindan mot den spruckna leråkeren, väggkanten med alla sommarens blomster och himlen som står som en spilkum av glas bort mot Hjalsta och Kulla socknar. Den som vandrar så ofta över samma marker som Fridegård undgår inte upprepningar. Men det är svårt att beklaga hans trohet mot sin diktardom och sin barndomsvärld när det framstår så klart att ingen kan upprepa hans vandringar i det Landsbygdssverige, som nu är radikalt förändrat. Vad han givit är nämligen inte bara litterära prosastycken av högt värde utan även ett slags miljödokument. Fridegård och några av hans generationskamrater bland svenska diktare och konstnärer har räddat åt oss minnen inte bara av stadarlivet utan - vilket är lika viktigt - av det gamla Sverige innan odlingslandskapet drastiskt förändrades genom den obönhörliga rationaliseringen inom jordbruk, skogsskötsel och väghållning. Vid sidan av C J L Almqvist är Jan Fridegård Upplands och Mälarens skildrare framför andra. "Upplandsslätten var och är mitt hem", skriver han i minnesboken På oxens horn (1964). Den upproriske Lars Hård blev en av våra mest rotfasta diktare. Ibland undrar vi som är inflyttare till Uppland om upplänningar-na verkligen fullt ut inser vilken tillgång en författare som Jan Fridegård är för landskapet.